

Ks. Przemysław Nowakowski CM

Losy liturgii bizantyńsko-słowiańskiej w Kościele Greckokatolickim

Liturgia Kościoła Greckokatolickiego sprawowana jest w obrzędzie bizantyńskim, a jej językiem był do niedawna staro-cerkiewno-słowiański. Dopiero w połowie naszego stulecia pojawiły się tłumaczenia na współczesny język ukraiński¹ Używane czasami określenia *obrzędek rusiński*, *grekokatolicki*, jak i *obrzędek grecki* są nieprawidłowe, gdyż we wszystkich kościołach tradycji bizantyńskiej istnieje tylko jeden obrządek (ryt) bizantyński sprawowany przez różne grupy etniczne²

Pierwsze słowiańskie księgi liturgiczne i różnice między nimi

Tekstem liturgii w cerkwiach słowiańskich jest przekład cerkiewno-słowiański z grecko-bizantyńskiego oryginału. Różnice jakie spotykamy w liturgiach poszczególnych cerkwi słowiańskich są wynikiem nie tylko ich wielości i różnorodności, ale także braku jednorodności wśród samych oryginałów greckich. Proces unifikacji greckiej wersji liturgii bizantyńskiej zaczął się dopiero w drugiej połowie XVI wieku wraz z pojawieniem się pierwszych drukowanych ksiąg liturgicznych.

W kościołach tradycji greckiej nigdy nie było mocnej władzy centralnej. Patriarchat Ekumeniczny znalazł się w bardzo trudnej

¹ J. MADEY, *Theology, Liturgy and Piety in the Ukrainian Catholic Church*, *Christian Orient* XI, 1 (1990), 37.

² C. GATTI, C. KOROLEVSKIJ, *I riti e le Chiese Orientali*, vol.1: *Il rito Bizantino e le Chiese Bizantine*, Genova 1942, 753; C. KOROLEVSKIJ, *La liturgia ed il rito praticato dai Ruteni*, Vaticano 1937, 3-5.

sytuacji po upadku Konstantynopola w 1453 roku. Brak niezależności ograniczył, a nawet uniemożliwił normalną działalność. Przeglądu i wydania swoich ksiąg liturgicznych Patriarchat zdołał dokonać dopiero w XIX wieku. Nie czekając tak długo na inicjatywę władzy kościelnej, swoistą reformę ksiąg liturgicznych przedsięwzięli drukarze weneccy, którzy wydawanie ksiąg rozpoczęli już w XVI wieku. W Wenecji pojawiają się pierwsze wydania greckiego euchologionu, który zawiera wszystkie obrzędy pod przewodnictwem prezbitera i biskupa (Eucharystię, pozostałe sakramenty, poświęcenia i inne ryty)³ W tradycji słowiańskiej ta księga liturgiczna rozdzieliła się na trzy: *służebnik* (Eucharystia, jutrznia i nieszpory, godzina północna), *trebnik* (pozostałe sakramenty i obrzędy) i *czynownik* (wszelkie obrzędy pod przewodnictwem biskupa)⁴

Jednorodność ksiąg liturgicznych była praktycznie niemożliwa przed pojawieniem się druku, ale także wraz z jego zastosowaniem bardzo trudno było ją osiągnąć. Niezbędnymi stały się konkretne decyzje władzy kościelnej. W XIV wieku patriarcha ekumeniczny Filoteusz (1354–1376) ułożył *Ustaw liturgii* do dziś używany w Cerkwi Prawosławnej. Do końca XV wieku *ustaw* funkcjonował w wersjach rękopiśmiennych, od początku XVI wieku wchodził w skład greckich i słowiańskich ksiąg liturgicznych. W końcu XIV wieku metropolita kijowski Kiprian dokonał tłumaczenia *ustawu Filoteusza* i włączył go do swojego *służebnika*⁵. Reforma metropolity Kipriana nie została jednak przyjęta przez wszystkich i różnice wśród słowiańskich ksiąg liturgicznych istniały dalej. Nie zmieniło tu wiele pojawienie się pierwszych drukowanych ksiąg po grecku. Przekłady słowiańskie uwzględniały odtąd obydwie wersje greckie: zarówno rękopisy jak i druki. Z tego też powodu pierwsze

³ E. PANTELAKIS, *Les livres liturgiques de l'Orthodoxie*, Irénikon 13 (1936), 521–523.

⁴ Ograniczamy się tutaj do podstawowych ksiąg liturgicznych zawierających stałe części liturgii eucharystycznej i sprawowanie sakramentów. Spośród pozostałych słowiańskich ksiąg liturgicznych można wymienić: *ewangelie*, *psaltir*, *apostol*, *oktoich*, *triod cwetnaja i postnaja*, *minieja*, *irmologion*, *ustaw cerkownyj*. Zob. O. NARBUTT, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich*, Warszawa 1979, 50–66.

⁵ N. T. KRASNOSELCEW, *Материалы для истории чинопоследования литургии св. Иоанна Златоустаго*, Казань 1889, 30–79.

cerkiewno-słowiańskie księgi drukowane XVI i początku XVII wieku w poważny sposób różnią się między sobą⁶

W ten sposób pierwszy drukowany *służebnik* cerkiewno-słowiański z 1554, wydany w Wenecji dla Serbów różnił się od pierwszych wydań rusko-słowiańskich zrealizowanych w Rzeczypospolitej: Strjatyń 1604 (wydany przez biskupa Gedeona Bałabana), Wilno 1617 (wydane przez bractwo Św. Ducha) i Kijów 1620, które są zgodne między sobą. Natomiast pierwsze *trebniki*, wydane niemalże równocześnie w Strjatyniu (1606) i w drukarni kniazia Ostrogskiego w Ostrogu (1606), różnią się między sobą⁷ Mniej kompletny *trebnik* ostrogski miał wpływ na następne wydania⁸ Obydwa *trebniki* różnią się od wydań moskiewskich, które pojawiają się po 1620 roku. To samo dotyczy *służebników* i innych ksiąg liturgicznych wydawanych na terenie Rzeczypospolitej.

Wszystkie te różnice powstawały nie tylko w wyniku różnorodności wśród wydań greckich, ale był to także rezultat historycznego podziału metropolii kijowskiej na dwa wschodniosłowiańskie ośrodki kościelne – Kijów i Moskwę, który miał miejsce w 1548 roku. Od tego czasu teksty liturgiczne coraz bardziej różniły się między sobą. Potrzebna była reforma, która została podjęta w obydwu metropoliach, prawie w tym samym czasie, ale z uwzględnieniem niezależnych od siebie i różnych kryteriów⁹

Reforma Piotra Mohyły w Kijowie i Nikona w Moskwie

Pierwszym, który zdecydował się na reformę ksiąg liturgicznych był wybitny metropolita kijowski Piotr Mohyła (pochodzenia rumuńskiego, studiował w Polsce i Europie zachodniej, w 1627 został archimandrytą Ławry Pieczerskiej, a w 1633 roku metropolitą). Z incjatywy Mohyły opublikowano wiele cerkiewno-słowiańskich tekstów liturgicznych, które wcześniej porównane zostały

⁶ A. RAES, *Le liturgicon ruthène depuis l'Union de Brest*, *Orientalia Cristiana Periodica* 8 (1942), 95–96.

⁷ W 1581 roku w Ostrogu powstało pierwsze ruskie wydanie Biblii.

⁸ A. RAES, *Le rituel ruthène depuis l'Union de Brest*, *OCP* 1 (1935), 372.

⁹ C. GATTI, 755–757.

z greckimi wydaniem greckimi. Korektorzy ksiąg poprawiając znalezione różnice starali się zachować wszystko co było charakterystyczne dla staroruskiej tradycji, trzymając się zasadniczo oryginału greckiego.

W tym okresie szlachta rusińska znajdowała się pod silnym wpływem kultury polskiej i mimo zawartej Unii Brzeskiej, słała się do katolicyzmu łacińskiego. Mohyła posiadając głęboką wiedzę liturgiczną, potrafił zastosować stare formy do nowych wymagań, a także wykorzystał zdobycze teologii katolickiej do odnowy liturgii bizantyńskiej. Pierwsze przygotowane przez niego wydanie *szluzebnika* z 1629 zawiera znacznie więcej objaśnień liturgicznych niż wszystkie poprzednie słowiańskie¹⁰. Drugie wydanie *szluzebnika* Mohyły z 1639 roku było jeszcze pełniejsze. Do *Boskiej Liturgii* dodany został zbiór *ektenii* na różne okazje (można się tu dopatrzeć inspiracji łacińskich mszy wotywnych, ale bez dosłownych tłumaczeń). *Szluzebnik* Mohyły, mający bardzo wiele wydań w XVII i XVIII wieku (w Kijowie i we Lwowie) był powszechnie stosowany także przez rusińskich katolików i stał się dla nich wzorcową księgą liturgiczną. To *szluzebnik* Mohyły legł u podstaw wydania pierwszego oddzielnego *szluzebnika* grekokatolików w 1692 roku w Wilnie.

Wpływy zachodnie są widoczne jeszcze bardziej w *trebniku* Mohyły, który pojawił się w rok po śmierci metropolity (1646)¹¹. W obszernym wprowadzeniu znajdujemy liczne wyjaśnienia teologiczne zapożyczone z ksiąg łacińskich, a także wiele nowych obrzędów utworzonych na wzór łaciński, które zachowują jednak ducha liturgii bizantyńskiej. Według C. Korolewskiego nie jest sprawiedliwy sąd określający Mohyłę *pierwszym unitą w dziedzinie liturgii*¹², gdyż to właśnie jemu udało się uniknąć błędów, które popełnili później grekokatolicy dokonując bezpośredniego przekładu łacińskich tekstów liturgicznych na staro-cerkiewno-słowiański. Mohyła, przeciwnie, przyczynił się do rozwoju liturgii bizantyńsko-słowiańskiej do tego stopnia, że nawet synodalne wydania rosyjskie będą naśladować jego *trebnik*. *Trebnik* Mohyły nie był wznawiany w całości, ale zależały od niego liczne kijowskie, lwowskie i inne wydania. Po przyłączeniu lewobrzeżnej Ukrainy do Rosji (pra-

¹⁰ A. RAES, *Le liturgicon*, 96–99.

¹¹ A. RAES, *Le rituel*, 375–376.

¹² C. KOROLEVSKIJ, 13.

wosławna metropolia kijowska utraciła swoją niezależność w 1686 roku) tradycja rusińska rozwinięta przez Piotra Mohyłę zostanie zagubiona, w użycie wejdą księgi moskiewskie, a wszystkie drukowane w Kijowie będą je powielać.

Podobna reforma liturgiczna miała miejsce także na północy, w Moskwie. Patriarcha moskiewski i wszystkich Rusi Nikon (1652–1666) zaledwie kilka lat po śmierci Mohyły podjął przegląd wszystkich używanych przez Cerkiew Rosyjską tekstów liturgicznych¹³ Był jednak bardziej radykalnym od metropolity kijowskiego: wszystko co nie odpowiadało szesnasto i siedemnastowiecznym wydaniom greckim zostało usunięte z tekstów, w niektórych wypadkach zachował się co najwyżej porządek odprawiania według dawnego zwyczaju. Doprowadziło to do tego, że często cerkiewno-słowiańskie teksty, mające swoje korzenie w starożytnej tradycji Kościoła Wschodniego, ustępowały nowym tylko dlatego, że te ostatnie reprezentowały ówczesną praktykę grecką opartą o wydania weneckie. Bezpośrednim rezultatem tak przeprowadzonej reformy było rozbitcie wewnątrz Cerkwi Moskiewskiej, od której odzielili się zwolennicy starego, tradycyjnego obrzędu, tworząc sektę *staroobrzędowców*. Wydania Nikona dały początek współczesnym księgom liturgicznym Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej¹⁴

Warto odnotować interesujący fakt. W wyniku tego, że wydania weneckie stały się podstawą rzymskiego euchologionu papieża Benedykta XIV przygotowanego dla greko-katolików w 1754 roku, odpowiadający mu wariant cerkiewno-słowiański znajdujemy nie w tradycji rusińskiej, ale w wydaniach Synodu Prawosławnej Cerkwi Rosyjskiej.

Liturgia bizantyńska po zawarciu Unii Brzeskiej (1596)

W wyniku Unii Brzeskiej (1595–96) część metropolii kijowskiej zjednoczyła się w sposób oficjalny i kanoniczny ze Stolicą Apostolską w Rzymie. Należy podkreślić, że już w tym czasie na teryto-

¹³ C. GATTI, 756; C. KOROLEVSKIJ, 11–12.

¹⁴ Szerzej na temat reformy Nikona zob. P. MEYENDORFF, *The Liturgical Reforms of nikon in the 17th Century*, St Vladimirs Seminary Press, Crestwood 1991.

rium Ukrainy sformułowała się odrębna tradycja liturgiczna, która pozostając bizantyńską i słowiańską, różniła się od moskiewskiej. Te różnice utrzymają się i pogłębią w przyszłości, na co niewątpliwy wpływ będzie miało zbliżenie części Cerkwi Ukraińskiej do Kościoła Zachodniego. O własnych i różnych drogach rozwoju Kijowa i Moskwy, co dotyczy także Cerkwi Prawosławnych, świadczą chociażby dwie oddzielne reformy liturgiczne – metropolity Piotra Mohyły w Kijowie (1633–1646) i patriarchy Nikona w Moskwie (1652–1666), które omówiliśmy wyżej.

Pierwsze dziesięciolecia Unii Brzeskiej schodzą się razem z reformą Piotra Mohyły. Wszystko to świadczy o silnym wpływie myśli zachodniej na kościelną i narodową tradycję rusińską, na powolne kształtowanie się kultury ukraińskiej. Obecnie zajmujemy się tylko wymiarem religijnym, a dokładnie liturgią bizantyńską w wersji słowiańskiej, która w tym procesie kulturotwórczym odegrała ważną rolę i sama uległa interesującym przemianom.

Jaki był obrządek Cerkwi na Ukrainie, kiedy w 1596 roku część spośród jej eparchii (diecezji) dołączyła oficjalnie do wielkiej rodziny Kościołów uznających zwierzchnictwo następcy św. Piotra? Był to obrządek w pełni bizantyński w swoim wariacie słowiańskim, ukształtowanym w tradycji kijowskiej.

Jednym z ważniejszych postanowień Unii było niezmiennicze w obrzędach Cerkwi. Swoją troskę o zachowanie w nienaruszonym kształcie obrządku wschodniego biskupi rusińscy wyrazili w 33 artykułach, przedstawionych Stolicy Apostolskiej jako warunki unii, które zostały przyjęte przez papieża¹⁵

W pierwszych latach unii hierarchia starała się całkowicie zachować tradycję wschodnią w liturgii nie tylko dlatego, iż sama była do niej bardzo przywiązana, ale i w celu pokazania zarówno zwolennikom, jak i przeciwnikom jedności z Rzymem, że w zakresie obrządku cerkiewnego nic nie uległo zmianie¹⁶ Również Stolica Apostolska pozostając wierną przyjętym warunkom nie sprzyjała

¹⁵ *Documenta Unionis Brestiensis eiusque auctorum*, ed. Athanasius G. VELYKYJ, Romae 1970, 61–75.

¹⁶ S. SENYK, *The Ukrainian Church and Latinisation*, OCP 56 (1990), 170.

zmianom w obrzędach Cerkwi. Dziesięć lat po wprowadzeniu unii Hipacy Pocij, wówczas już metropolita kijowski mógł napisać:

Поведають же веру православную и церемонии светое восточное церкви ламлемь, а мы просим абы при вере своей стародавней которые нас светые богоносные отцы научили моцне стояли. Зьгуду и единость которую они с церковью рымскою держали, абы и они въ том их наследовали, присяги предков своих не ламали, которую неразъ отновляючи тую единость святую чынили, а штося дотычеть церемоней и обрядов светое восточное церкви и тыхъ, альбо слепи же не хотять видети якося отправають, в которыхъ жадная одьмена не сталася, и на веки не будеть, только нех потварей занехають, а очима смотреть¹⁷

Wydaje się jednak, że w warunkach kulturowych i politycznych, w jakich znajdowała się Ukraina i ziemie białoruskie w XVII wieku, latynizacja obrzędu Cerkwi była nieunikniona. Można dyskutować w jakim stopniu odpowiadają za nią sami greko-katolicy – hierarchia, mnisi bazylikańscy, lud, a w jakim Kościół Rzymskokatolicki i polska szlachta. Współcześni historycy liturgii są zgodni, że sama Cerkiew Grekokatolicka jest również w dużym stopniu odpowiedzialna za zmiany wprowadzone do swojej liturgii. To nie Rzym, ale same katolickie kościoły wschodnie były często przyczyną niezachowania tradycji¹⁸

Tzw. latynizacja liturgii wschodniej w Cerkwi ukraińskiej była procesem bardzo złożonym o wielu i różnorodnych przyczynach (wśród nich wspomniane warunki polityczne i kulturowe, wychowanie w szkołach łacińskich, brak silnej centralnej władzy cerkiewnej, przeciwstawianie się prawosławnym). Nie wszystkie jednak wpływy zachodnie, nie wyłączając liturgii, należy z góry uznać za negatywne.

¹⁷ Введение к изданию (1605) письма митрополита Мисаила к папе Сиксту 4 1476 г. Архив юго-западной России. т. 1, 7, 194.

¹⁸ R. TAFT, *Eastern Catholic Churches*, in: *Modern Catholicism, Vatican II and after*, New York 1991, 137; P. SKRINOSKY, *The formation of the Byzantine-Ukrainian Typical Liturgy*, in: *John XXIII lectures*, New York 1966, 174; J. HASUDA, *Pratiche liturgiche e problematiche della Chiesa Cattolica Ucraina in diaspora*, P.I.O., Roma 1991, 3; S. SENYK, 178–179.

*Pierwsze księgi liturgiczne grekokatolików i latynizacja
(XVII–XVIII w.)*

W pierwszym stuleciu unii katolicy nie posiadali swoich odrębnych ksiąg liturgicznych i posługiwali się w cerkwiach księgami prawosławnymi, opuszczając to co mogło pozostawać w sprzeczności z teologią katolicką i dodając to czego brakowało (np *Filioque* w *Credo*, wspomnienie papieża w modlitwach)¹⁹ Możemy łatwo się o tym przekonać przeglądając księgi liturgiczne z tego okresu używane w rusińskich eparchiach. Znajdujemy w nich wiele dopisków, zaklejone lub wymazane fragmenty tekstu. Wielu zmianom w sposobie sprawowania liturgii sprzyjał wprowadzony przez bazylianów zwyczaj *cichych, prywatnych mszy św.* wzorem Kościoła rzymskiego. Zmiany te wywoływały sprzeciw kapituł bazyliańskich i niektórych biskupów²⁰

Te wszystkie zmiany doprowadziły do wydania pierwszej, własnej księgi liturgicznej grekokatolików. Był nią *służebnik* (mszał), wydrukowany w Wilnie 1692 r. staraniem metropolity Cypriana Żochowskiego. Na wzór mszału rzymskiego *liturgikon* Żochowskiego obok Mszy św., Liturgii Uprzednio Poświęconych Darów, jutrzni i nieszporów zawierał także wszystkie modlitwy zmienne na cały rok oraz czytania Ewangelii. Teksty liturgiczne uwzględniały oczywiście zmiany w *Credo* i wspomnienia papieża. *Służebnik* zawierał także opisy procesji z Najśw. Sakramentem, wprowadzał używanie monstrancji i niektórych części łacińskich strojów liturgicznych.

Wszystko to zmieniało poważnie oblicze liturgii bizantyńskiej, co było sprzeczne z pierwotnymi założeniami unii. Obrzęd, który kształtował się tak przede wszystkim na północy (Białoruś, Litwa) budził uzasadniony niepokój w południowych eparchiach (przemyskiej i lwowskiej), które przystąpiły do unii dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku. W eparchiach tych liturgia nie uległa większym zmianom i sprawowana była z użyciem *służebnika* i *trebnika* Piotra Mohyły. Sytuacja ta doprowadziła do zwołania w 1720 roku

¹⁹ A. RAES, *Le liturgicon*, 99–100.

²⁰ L. D. HUCULAK, *The Divine Liturgy of St. John Chrysostom in the Kievian Metropolitan Province during the period of union with Rome, 1596–1839*, Roma 1990, 43.

synodu w Zamościu, który sporo miejsca poświęcił ujednoczeniu liturgii.

Synod powtarza wielokrotnie, że właściwym obrządkiem Rusinów jest obrządek bizantyński i zabrania m.in. używania do konsekracji praśnego chleba. Z drugiej strony jednak wprowadzone zostają i uprawomocnione zmiany, z których dwie odnoszą się do samej liturgii eucharystycznej (znosi się zwyczaj używania *gubki* do oczyszczenia *diskosu* tzw. zeon i dodawania ciepłej wody do wina przed komunią). Synod poleca przygotowanie i wydanie wzorcowych ksiąg liturgicznych, które mogłyby otrzymać zatwierdzenie Stolicy Apostolskiej. Niestety postanowienie to nie doczekało się realizacji. Tymczasem kolejne bazyliańskie wydania *służebników* zawierają nowe elementy obce liturgicznej tradycji bizantyńskiej²¹ W tym samym czasie zachodzą także zmiany w samych cerkwiach: wzrasta ilość ołtarzy, w niektórych miejscach likwidowane są ikonostasy, wprowadzane są organy. Księża zaczynają ubierać się na modłę łacińską i głosić kazania po polsku.

Po rozbiorach Polski, Cerkiew Prawosławna z wydatną pomocą caratu dąży do zniszczenia unii na terenach Litwy, Białorusi i Wołynia. Jednym z argumentów, mających uzasadnić działania prawosławnych przeciw unii, było oczyszczenie obrzędu, który za bardzo oddalił się od swojego wschodniego pierwowzoru. Wrogi stosunek Rosjan do unii był między innymi wynikiem zmian w liturgii. Byli oni przekonani, że wprowadzono je siłą lub przynajmniej za cichą zgodą Stolicy Apostolskiej, w celu zniszczenia obrzędu wschodniego. W rzeczywistości Rzym nie zajmował się problemami z zakresu liturgii, swoje interwencje ograniczając do kwestii doktrynalnych. Nie przywiązywano większej wagi do zmian w liturgii wprowadzonych przez Synod w Zamościu, przedmiotem zainteresowania była raczej dyscyplina kościelna.

W trudnym okresie wzrostu wpływów prawosławnych, wewnątrz samej Cerkwi Greckokatolickiej pojawiły się pewne sygnały powrotu do źródeł słowiańskich i bizantyńskich. Poczajowskie wydania *służebnika* od 1788 roku poczynając, zawierają więcej starych tekstów i obrzędów. Takie zbliżenie się do źródłowych tekstów greckich widoczne jest także w innych księgach liturgicznych dru-

²¹ C. GATTI – C. KOROLEVSKIJ, 759.

kowanych w klasztorze poczajowskim. Niewątpliwie można tu do-
patrzeć się wpływu reformy obrzędów wschodnich podjętej przez
papieża Benedykta XIV.

Nieudane próby reformy liturgicznej w XIX w.

Na północy, gdzie zagrożenie unii ze strony prawosławnych
było bezpośrednie, reformę liturgii starał się przeprowadzić biskup
Połocka Herakliusz Lisowski (1734-1809)²² Posyła on do Rzymu
prośbę o zniesienie niektórych zachodnich świąt i korektę ksiąg li-
turgicznych. W odpowiedzi Rzym poleca zachowanie ustaleń Sy-
nodu Zamojskiego i uwzględnienie euchologionu Benedykta XIV
(papież ten podejmując dzieło reformy liturgii katolickich kościołów
wschodnich w 1743 roku wydaje nowy grecki euchologion). Refor-
matorskie starania biskupa Lisowskiego nie przyniosły jednak spo-
dziewanych rezultatów. Pod pretekstem wprowadzenia prawidło-
wego obrządku następuje przymusowy powrót Rusinów do prawo-
sławia. Nacisk ze strony prawosławnych doprowadził do likwidacji
unii na terytorium rosyjskim ukazem cara Mikołaja I w 1839,
a w 1875 została zlikwidowana także eparchia chełmska (należąca
do Królestwa Polskiego).

Inaczej sytuacja rozwinęła się na ziemiach ukraińskich, które
w wyniku rozbiorów Polski dostały się pod panowanie Austrii (tzw.
Galicja Wschodnia). W 1806 roku, na prośbę rządu austriackiego,
papież utworzył tu metropolię halicką. Jak już zaznaczyliśmy, la-
tynizacja obrzędu na tych terenach nie była tak silna jak na Biało-
rusi i Litwie. Według niektórych autorów pogłębiła się ona właśnie
dopiero w XIX wieku²³ Jako jedną z jej przyczyn uważa się proces
migracji wiejskiej ludności ukraińskiej do miast, gdzie dominował
żywiół polski. W ten sposób Ukraińcy mieli możliwość stykania się
ze zwyczajami polskiego Kościoła Rzymskokatolickiego, które czę-
sto naśladowali.

Nie bez wpływu na życie cerkiewne na Ukrainie okazały się lo-
sy unii za rosyjską granicą. W obliczu zagrożenia ze strony prawo-
sławnych biskupi woleli nie wprowadzać żadnych zmian w obrząd-

²² P. SKRINOSKY, 170.

²³ J. MADEY, 38.

ku. Księgi liturgiczne były drukowane rzadko i w znanych wcześniej wersjach. Stanowisko biskupów spotykało się z poparciem ze strony zarówno rządu austriackiego, jak i Stolicy Apostolskiej. Pojawiali się wprawdzie pewni wykształceni księża-reformatorzy, ale ich działalność nie wywarła większego wpływu na sprawowaną liturgię – hierarchia bała się *schizmy*, a i poglądy wiernych co do obrzędu były podzielone. Niektórzy spośród reformatorów, zwalczani przez hierarchię, nie znajdujący zrozumienia wśród pozostałej części duchowieństwa i wiernych świeckich, przyłączyli się w końcu do prawosławnych.

Niepowodzenia reform liturgicznej miały także swoje przyczyny polityczne. W drugiej połowie XIX wieku pojawiła się idea narodowego odrodzenia Ukrainy. W wyniku tego nie brakowało i takich, którzy w reformie liturgicznej widzieli działania polityczne o zabarwieniu prorosyjskim i antyaustriackim²⁴ J. Fedoriv pisze, że ta *wojna obrzędowa* trwała aż do samego synodu, który odbył się w 1891 roku we Lwowie, z inicjatywy zwolenników reformy²⁵

Już od 1882 roku w Rzymie (pod przewodnictwem byłego metropolity Jozifa Sembratowicza) i we Lwowie, nad rozwiązaniem kwestii liturgicznych pracowały równolegle dwie komisje, co jednak nie przyniosło oczekiwanych rezultatów. Wynikiem dyskusji przeprowadzonej na samym synodzie był pewien kompromis między zwolennikami i przeciwnikami reformy. Tzw. *obrzędek rusiński* miał zająć pozycję przejściową między obrządkiem rzymskim a bizantyńskim w swojej wersji cerkiewno-słowiańskiej. Synod opowiedział się za indywidualnym i obowiązkowym odmawianiem *czasosłowa* (brewiarz), celibatem, zaakceptował nabożeństwa eucharystyczne (poza Mszą św.).

W wyniku uchwał synodu, 14 lat później, w 1905 roku został wydany we Lwowie nowy *liturgikon* (mszał)²⁶ Na jego przykładzie dostrzegamy, że podjęta reforma obrzędu postępuje w bliżej nieokreślonym kierunku: niektóre zwyczaje łacińskie utrzymują się nadal, inne zostają zniesione, a na ich miejsce wprowadza się

²⁴ J. MADEY, 39–40.

²⁵ J. FEDORIV, *Обряди української церкви*, Рим–Торонто 1970; 9, J. MADEY, 14.

²⁶ A. RAES, 111–115.

greckie. Zasięgą Synodu Lwowskiego była także publikacja w 1899 Typikonu Cerkwi Ukraińskiej²⁷. Jego autorem był wybitny liturgista Izydor Dolnicki, który brał aktywny udział w dyskusjach synodu. Nad typikonem pracował ponad 30 lat. Typikon Dolnickiego charakteryzuje wierność starożytnym rękopisom greckim przy równoczesnym uwzględnieniu miejscowej tradycji. Stał się on oficjalnym tekstem całej Ukraińskiej Cerkwi Katolickiej w 1983 roku.

Odnowa liturgii Kościoła Greckokatolickiego w XX wieku

a. Reforma Andrzeja Szeptyckiego

Ostatecznie liturgia Kościoła Greckokatolickiego ukształtowała się dopiero w naszym stuleciu. Jej reforma i odnowa była jednym z życiowych celów metropolity Andrzeja Szeptyckiego, który przewodził Cerkwi w pierwszej połowie XX wieku (1900–1944). Gdy przy końcu swego życia otrzymał opracowane w Rzymie nowe księgi liturgiczne, powiedział:

Ныне отпускаешь раба твоего, Владыко, по слову твоему с миром (Łk 2,29). Mogę teraz umrzeć, gdyż wszystkie problemy naszej liturgii zostały ostatecznie rozwiązane i uregulowane, doprowadzone do porządku, a do Cerkwi wprowadzona będzie jednorodność²⁸

Droga, która do tego doprowadziła nie była łatwą. Władcy wypadło przewodzić Kościołowi w bardzo burzliwym dla narodu ukraińskiego okresie dziejów. Szeptycki uważał, że odnowa i oczyszczenie liturgii jest niezbędnym warunkiem zyskania nowych zwolenników i rozszerzenia unii na wschodnią Ukrainę.

Ideą liturgicznego odrodzenia Cerkwi władcy Szeptycki przejął od samego początku swojej działalności apostolskiej. Będąc zakonikiem bazylikańskim, myślał o przywróceniu autentycznej wschodniej tradycji studytów i wkrótce po objęciu stolicy metropolitarnej zakłada nową wspólnotę zakonną św. Teodora Studyty (1907). Postanowił, że jej liturgia będzie obrządek bizantyńsko-

²⁷ J. HASUDA, 10–11.

²⁸ B. LYPKYJ, *Духовість нашого обряду*, New York 1974, 54.

-słowiański w swojej wersji sprzed Unii Brzeskiej. Z pomocą wybitnego uczonego i bibliotekarza watykańskiego Cyryla Korolewskiego, dla swoich reformatorskich poczynań metropolita uzyskał akceptację Stolicy Apostolskiej.

Posiadając takie zaplecze Szeptycki przystąpił do odnowy liturgii na terenie wszystkich podlegających mu eparchii. Na tym terenie spotkał się jednak ze sprzeciwem części tzw. *tradycyjnego* duchowieństwa i episkopatu przywiązanego do *obrazu rusińskiego*. W okresie międzywojennym będą więc działały w Kościele Greckokatolickim dwie przeciwstawne sobie grupy: 1) reformatorów na czele z metropolitą i 2) tradycjonalistów skupionych wokół biskupów Jozafata Kocyłowskiego (Przemyśl) i Grigorija Chomyszyna (ze Stanisławowa)²⁹ Obydwie grupy będą wydawały swoje własne księgi liturgiczne. I tak np. w 1926 roku wyszły dwa różne *trebniki* – w Żółkwi Kocyłowskiego, a we Lwowie Szeptyckiego. W 1929 roku Szeptycki wydał we Lwowie nowy, zreformowany *szluzebnik* w którym liturgię oczyszczono z większości latynizmów z wyjątkiem trzech wprowadzonych przez Synod Zamojski. Zastosowany w *szluzebniku* język staro-cerkiewno-słowiański nawiązywał do swojej średniowiecznej wersji z X–XI wieku³⁰ Biskupi-przeciwnicy reformy zakazali posługiwania się nową księgą w swoich eparchiach i zwrócili się ze skargą do Rzymu, posądzając Szeptyckiego o *antykatolicki bizantyzm*.

Aby zapobiec rozszerzeniu się konfliktu, zyskać nowych zwolenników reformy i doprowadzić ją szczęśliwie do końca, metropolita zaprasza na nadzwyczajne zebranie do Lwowa biskupów wszystkich cerkwi rusińskich (nie wyłączając Zakarpaciej i z Kryżewiczi)³¹ Uczestnicy spotkania postanowili utworzyć specjalną, międzydiecezjalną komisję liturgiczną, której przewodniczącym został sam Szeptycki. W latach 1930–1935 komisja pracowała na 66 sesjach. W 1930 roku pojawiło się drugie, poprawione wydanie nowego *szluzebnika*, ale i ta wersja nie znalazła akceptacji wszystkich. Mimo usilnych starań, członkowie nie mogą dojść do porozumienia i w 1932 roku zwracają się o pomoc do Stolicy Apostolskiej.

²⁹ J. HASUDA, 14–15; J. MADEY, 41–42.

³⁰ A. RAES, 116–117.

³¹ P. SKRINOSKY, 171–172.

b. *Praca komisji papieskiej i wydanie nowych ksiąg liturgicznych.*

W 1934 roku Kongregacja Kościołów Wschodnich dla zbadania całości problemu wyznacza redemptorystę ojca Jana Hudaczka. Poleca on specjalistom w zakresie prawa kanonicznego, liturgii wschodniej i języka staro-cerkiewno-słowiańskiego rozpatrzenie zaistniałych sporów i równocześnie prosi komisję Szeptyckiego o kontynuowanie pracy. W 1937 roku biskupi greckokatolickcy decydują na przekazanie Stolicy Apostolskiej całości spraw związanych z wydaniem nowego *szluzebnika*. Do czasu rozwiązania problemu, Stolica Apostolska zezwala posługiwanie się wszystkimi istniejącymi tekstami liturgicznymi, ale zakazuje wydawanie nowych ksiąg bez specjalnej zgody Kongregacji Katolickich Kościołów Wschodnich.

W styczniu 1938 roku kardynałowie-członkowie Kongregacji na nadzwyczajnym posiedzeniu ustanowili zasady poprawienia ksiąg liturgicznych Cerkwi Ukraińskiej i powierzyli tę pracę specjalnej komisji pod przewodnictwem kard. E. Tisserant. Po 61 sesjach, w 1941 roku opracowane zostało nowe wydanie *szluzebnika-liturgikonu*³²

Podstawą opracowania nowego *szluzebnika* stały się stare rusińskie teksty liturgiczne, używane w Cerkwi do 1650 roku. Jako model posłużył słowiański euchologion metropolity kijowskiego Izydora, rękopis z XIV wieku, ze zbiorów Biblioteki Watykańskiej. Komisja papieska przyjmując takie rozwiązanie, kierowała się obietnicą o zachowaniu w pełni obrządku wschodniego, jaką Rzym złożył przed laty Cerkwi przystępującej do Unii.

W nowym *szluzebniku* nie zachował się żaden z latynizmów wprowadzanych do liturgii począwszy od XVII wieku. Zmiany uprawomocnione przez Synod Zamojski umieszczono w nawiasach i decyzja o ich uwzględnieniu została pozostawiona biskupom miejsca.

W wyniku przeprowadzonej reformy *liturgikon* Cerkwi Greckokatolickiej upodobnił się w wielu miejscach do wydania synodalnego tzn. do *szluzebnika* Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Przy-

³² A. RAES, 136–143.

czyną tych zbieżności, jak wyjaśnia A. Raes (członek komisji papieskiej), była wierność starym tekstom kijowskim, bardzo bliskim oryginałowi greckiemu, który jest przecież podstawowym źródłem obydwu tradycji. Wszędzie tam natomiast gdzie Rusini mieli swój tekst albo obrzęd, zgadzający się z greckim, a różny od wersji moskiewskiej, został on zachowany. Istnieje spora liczba tekstów, w których wersja kijowska okazuje się starsza i dokładniejsza od rosyjskiej, zmienionej podczas reformy Nikona.

Komisja Papieska kontynuowała swoją pracę po wydaniu *służebnika*. Sukcesywnie ukazywały się pozostałe księgi liturgiczne: *Ewangelie* (1943), *Apostoł* (1944), *Mały Trebnik* (1946), *Czasosłów* (1950), *Archijeratikon* (1973). Po Soborze Watykańskim II, z inicjatywy arcybiskupa Jozifa Slipego, rozpoczęto wydawanie ksiąg liturgicznych we współczesnym języku ukraińskim.

Zakończenie

Po raz pierwszy w historii Cerkiew Ukraińska posiada oficjalne, wzorcowe wydania (*editio tipica*) swoich ksiąg liturgicznych, przyjętych przez najwyższy autorytet Kościoła Powszechnego. Zawierają one autentyczny i prawidłowy obrządek bizantyński. W ten sposób Stolica Apostolska praktycznie dowiodła, że jedność z Rzymem nie oznacza porzucenia własnej tradycji i że robi ona wszystko dla zachowania w pełni obrzędu wschodniego. Kościół Grekokatolicki może swobodnie sprawować i rozwijać swoją liturgię w zgodzie z jej wschodnim duchem i z nauką Kościoła Powszechnego.

Przywiązanie do własnych, narodowych tradycji i zwyczajów cerkiewnych na Ukrainie nigdy nie przyniosło szkody prawowiernemu nauczaniu i przekazowi wiary. Sięgając do historii możemy znaleźć nawet przykłady oficjalnej akceptacji tej różnorodności, która znajdowała swój wyraz w księgach liturgicznych:

А гды кто з загневаных противников наших несогласие якоє с Требником въ Львовє, въ Стрятинє, въ Острогу и в Вильне друкованых захочет продуковати, такому одповідь ижъ если суть яковые погрешения, албо помылки в тых требниках, тые спасєнію нашему нечего нешкода, поневажъ личбы, моци, матеріи, формы и skutковъ

святых таин не зносят, але нещось о одправаню церемонялам несогласуют, держатися снать в том своих старых звычаев³³

Uznanie duszpasterskich sukcesów Cerkwi Ukrainńskiej przyszło także z najmniej spodziewanej strony: prawosławnej. Miało to miejsce na Synodzie Cerkwi Rosyjskiej, który odbył się w Moskwie w latach 1917–1918. W czasie dyskusji o problemie niezależności Cerkwi Prawosławnej na Ukrainie, jeden ze świeckich delegatów prof. S.A. Kotljarjevskij wyjaśniał czym grekokatolicy zyskiwali sobie sympatię i przyciągali do siebie nowych wyznawców:

Не подлежить сомнению что на Украине сложился свой церковный быт, более яркий, более полный под лучами южного солнца. Съ другой стороны, мне кажется что Уния сильна именно тем, что она принимает характер народной Церкви. Все, бывавшие въ Галиції, не могут не сказать, что именно этим сильна уния. Когдаходишь въ церковь въ Галиції, то слышишь проповедь на родном языке, чувствуешь, что здесь достигнута тайна близости к народу. Мне вспоминается один эпизод, как в первый день Рождества Христова в маленьком городке недалеко от позиции, в унятской церкви совершалась литургия. Вся церковь была преполнена русскими воинами. Какое сильное впечатление оставила проповедь, произнесенная на понятном языке, и общее пение! Когда все эти, вернувшиеся съ позиции войны запели *Слава в вышних Богу*, почувствовался огромный духовный подъём. Вот чем сильна уния: она стала действительно народной верой, вот чем она опасна! Я думаю что для унии не может быть места на Украине (восточной), но для этого необходимо употребить все усилия, чтобы образовать там такую же церковную жизнь соответствующую потребности народа³⁴

³³ Р. МОНУЛА, Требник, Киев 1646.

³⁴ P. T. SHESKO, *The Russian Orthodox Church Sobor of Moscow and the Orthodox Church in Ukraine*, Analecta OSBM 16 (1979), 303.

THE HISTORY OF BYZANTINE-SLAVONIC LITURGY IN GREEK CATHOLIC CHURCH

S u m m a r y

When in 1596 the Orthodox Church which was found on the territory of the Polish Republic, acceded to the union with Rome its liturgical rite was the Byzantine one in its Slavonic language variant formed on Kiev's tradition. Characteristics to this liturgy were the eastern influences (see Piotr Mohyla's reform). One of the most important resolutions of the Union was to preserve the intact form of the liturgy of the Orthodox Church. In the circumstances of political, cultural and religious domination of the Polish Republic (the Latin rite) the postulate became impossible to fulfil. From the middle of XVII century in the Greek-Catholic Church there began a process of gradual Latinisation of Byzantine-Slavonic liturgy. The changes in the rite have found expression in liturgical books made for Greek-Catholics at the end of XVII and in XVIII century. They were officially sanctioned by the Synod in Zamość in 1720.

Along with the disadvantageous changes in the liturgy the trials of the reform were undertaken. Although those trials were very intensive in XIX century they brought, however, no positive results. Finally, the liturgy of the Greek-Orthodox Church was formed at the end of XX century as a result of the reform activities of metropolitan bishop Andrzej Szeptycki; furthermore, the work of Pope's commission resulted in publishing new liturgical books (beginning of 1941). The aim of liturgical reform was to come back to authentic sources of Byzantine-Slavonic liturgy of Greek-Orthodox Church taking into consideration its own tradition of the Metropolitan of Kiev dating back to XIV century. The further stage of the reform was translating the liturgy into Ukrainian language that have started after Vatican Council II. Today, the Greek-Catholic Church can freely perform and develop its liturgy in agreement with its eastern spirit and the teaching of the Catholic Church.